

Lingua

Autor(en): **[s.n.]**

Objekttyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **105 (1992)**

PDF erstellt am: **16.05.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Lingua

Emprender tudestg
ella scola romontscha
Ina revesta historica ed ina investa
ella situaziun actuala

da Cristian Collenberg

Sco introducziun

Igl ei bunamein enzatgei sco in destin per ils humans che s'audan tier ina minoritad linguistica dad aquistar il lungatg dalla maioritad per survegnir access als impurtonts secturs dalla veta quotidiana. Quei aquist ei buca mo ina schanza, mobein era in sforz; el vegn denton buca resentius sco tal en quei mument che l'impurtonza dalla cumpetenzza el lungatg jester ei manifesta.

En las valladas romontschas ei quei il cass dapi tschentanners, e perquei sesentin nus – forse era cun empau raschun – sco cass da model per quei che nus essan s'endisai da numnar «bilinguitad». Sche quei sentiment da representar ina situaziun singulara ed era dad haver accumulau ina gronda cumpetenzza partenent igl emprender e «dumignar» il lungatg jester ei giustifiaus ni buc, ei ina damonda che vegn era tratga a strada silmeins indirectamein el rom dallas ponderaziuns che suondan. Quei che motivescha mei da s'approfundar el rom dil spazi che stat a disposiziun a mi cheu el tema digl emprender tudestg ord vesta historica, ei il fatg che la posiziun dil tudestg ell'instrucziun – el pli vast senn dil plaid – reflectescha era entelgeivlamein la situaziun dil lungatg romontsch ella realitad sociala ed enteifer las circumstanziass historicas. La damonda dall'instrucziun da tudestg en scola ha contribuìu en moda e maniera decidenta al svilup dalla scola romontscha en tut sias varietads, e quella scola ha da sia vart giu ina influenza considerabla sil svilup dil lungatg romontsch.

1. Emprender tudestg avon l'introducziun dalla scola statale

Ch'igl ei buca pusseivel da sviluppar ina survesta dalla historia dalla scolaziun e formaziun avon il temps dalla Helvetica e dalla fundaziun dil cantun Grischun ei buca en emprema lingia ina damonda dil plaz che stat a disposiziun; studis che possibilitassen quei ein semplamein (aunc) buca avon maun, aschia che nus stuein serestrenscher sin enzacontas remarcas plitost generalas ed empruar da concluder ord las enconuschientschas da fatgs punctuals co la situaziun havess saviu sepresentar. Diltut arbitrari ei quei buc, pertgei ei dat tuttina enzacontas informaziuns interessantas en quella direcziun.

Igl ei forsa nizeivel da sefar pertscharts ch'ei dat era ina plurilinguitad senza la scola. Historicamein ei quei tip probablamein pli impurtonts che quei che nus essan disai da s'imaginar, e statisticamein gioga el carteivlamein aunc ozildi ina rolla fetg impurtonta. Nus discurren buca savens da quella sort da bilinguitad ni plurilinguitad, perquei che nus essan disai da mesirar la cumpetenzza linguistica cun mesiras dalla scola. Tier la scola s'auda la litteralitat, e lezza ei stada tochen tard viaden el 18avel e 19avel tschentaner in privilegi dad ina elita intellectuala. Ellas valladas romontschas san ins observar fetg bein la formaziun da quella elita intellectuala, e quei duront la midada dil temps medieval al temps modern. La reformaziun cun siu postulat da procurar pil pievel per in acces direct al plaid da Diu ha promoviu la derasaziun dil plaid scret en cuntradas che vessen tenor lur structura buca senz'auter stuiiu vegnir alfabetisadas, sche quella necessitad da saver leger catechissem e bibla fuss buca stada dada. La necessitad da disponer dad enconuschientschas d'in lungatg jester, en emprema lingia il tudestg, mo era il talian, era denton dada gia avon e – forsa aunc dapli – suenter il temps dalla reformaziun, pervia dalla vischinonza dil territori buca romontsch, pervia dallas communicaziuns economicas cun glieud dad auter lungatg, mo era pervia dallas structuras socialas cun ina classe dominonta per gronda part tudestga.

Cunquei ch'il tudestg ha surviu, suenter ch'il latin ei vegnius remplazaus, igl emprem diltuttafatg, il temps tardiv dil Stadi dallas III Ligias en emprema lingia, sco lungatg giuridic ed administrativ, era ei indispensabel per ina persuna che vuleva ni stueva esser presenta sil palancau public, da disponer da bunas enconuschientschas dil tudestg. Ins sa presupponer che l'elita politica era bilingua, per part era trilingua; il persunal che surprendeva incaricas administrativas e giuridicas stueva disponer d'ina fetg buna cumpetenzza dil tudestg, a bucca e cunzun en scret. Nua ch'ins acquistava quella ei buca grev dad eruir; ils giuvens dalla cuntrada mavan

a scola, els frequentavan las «scolas latinas» ch'existan dapi il 16avel tschentaner en differents loghens pli gronds¹, e cunquei che las pusseivladads da sescolar vinavon en tiara romontscha eran buca dadas, visitavan els academias ed «universitads» egl jester, a Turitg, Basilea, S. Pieder ni els marcaus dalla Tiaratudestga, magari era ell'Italia. Ils biars studegiavan teologia e turnavan els vitgs romontschs sco predicaturs e catechets. Cun quei ei la scola romontscha stada fundada. L'idea era da «far penetrar il patratg religius egl entir pievel»², perquei er'ei da mussar ils «bustabs» per ch'ins sappi leger ed emprender, numnadamein las damondas dil catechissem, psalms, oraziuns e canzuns religiusas.

Igl intent da quellas scolas era la cultivaziun dall'olma. Las schinumnadas scolas dils laics³ mettevan plitost peisa sils basegns practics dils affons. Quellas scolas san ins considerar sco instituziuns per la cultivaziun dallas habilitads professionali; ellas sedrizzavan plitost suenter ils basegns dallas gruppas burgheisas che agraras. Ei era d'emprender da leger e scriver e da quintar. Era en loghens romontschs ein talas scolas vegnidas menadas, el rom dallas finamiras da quellas eis ei gnanc stau da sedumandar tgei rolla ch'il romontsch hagi en quella scola; ei era d'emprender enzatgei nizeivel, e gliez saveva mo il tudestg esser. Sper Glion ch'ha incaricau igl onn 1560 il Tirolès Leopold Schornschlegel da dar scola han era vischnauncas romontschas sco Lantsch, Vaz, Savognin e Scharans pladiu in scolast tudestg per lur scolars (numnadamein il pictur e scolast Hans Ardüser da Tavau, entuorn 1600). Ch'ins pladeva magisters tudestgs documentescha bein tgei ch'ins veseva sco impurtonta finamira dalla scola!

El 18avel tschentaner existan pliras scolas privatas el cantun che intendan oravontut dad intermediar bunas enconuschientschas da tudestg als scolars.

Co ils Romontschs emprendevan e vegnevan a frida cul lungatg jester che vegneva duvraus da scolasts buca romontschs ei strusch d'eruir. Co ils scolasts instruevan, san ins s'imaginar. Probabel vegneva ei legiu, repetiu, empriu, francau. Ualti cert sesurvevan ins dad ina metoda fetg directa.

¹ MARTIN SCHMID: *Die Bündner Schule*. Zürich 1942.

² TÖNA SCHMID: *Romanischunterricht*. En: *Lexikon der Pädagogik*, tom III. Bern 1951, p. 503. Quei artechel resumescha la litteratura historica e fontaunas partenent il svilup dalla scola ellas vischnauncas romontschas; par. p. 507.

³ *Lexikon der Pädagogik*, p. 504.

Las scolas privatas sco a Ftan ed a Zuoz, mo era la scola claustrala da Mustér, vegnevan frequentadas dad ina pintga gruppa da giuvens ord tscherchels socialmein privilegiai.

Ord la scola claustrala da Mustér possedin nus in manual che dat ina investa punctuala ella practiva dad emprender tudestg. Igl ei la renomada 'Nova grammatica ramonscha e tudeschgia' da P. Basilius Veith⁴. Quella grammatica cun in lung tetel romontsch vul esser in «entruidament fundamental» el lungatg tudestg. Gia el tetel – e aunc pli explicitamein ellas lingias introductivas digl autur – semuossa quei cudischet sco ina grammatica per aquistar il tudestg. Ella presenta al student romontsch ils suns e las lettras tudestgas, ils plaids cun las atgnadads tipicas per las differentas specias, las reglas da modificaziun e combinaziun dils plaids tochen allas reglas elementaras dalla sintaxa dil lungatg tudestg. Ell'ediziun da 1805 vegn era in vocabulari romontsch-tudestg integraus.⁵

Quella grammatica «romontscha» documentescha en moda exemplarica la concepziun dall'instrucziun gimnasiala da lungatg jester. Ils gimnasis, quellas scolas latinas cun in'elita da scholars, han rimnau tschentaners alla lunga experientschas cun metodos d'instrucziun che survevan optimalmein a lur intents. Per emprender ils lungatgs classics (che vegnevan duvrai sco lungatgs litterars) disponevan ins dad in sistem da describer cun ina terminologia cumprovada e renconuschida generalmein. Quei sistem da descripziun e quella capientscha dil lungatg jester sco in sistem dad elements cun reglas da cumbinaziun sto haver corrispundiu bein alla capientscha dils umens da scola ord il tschentaner digl illuminissem. La grammatica romontscha-tudestga ch'ei vegnida creada dad in um da scola da provegnientscha tudestga transpona la concepziun dad emprender latin sin il lungatg tudestg e drova il lungatg-mumma dils emprendiders sco lungatg da basa e d'explicaziun.

Cun quei mied d'instrucziun ha la claustra da Mustér fatg l'entschatta dad ina tradiziun ch'ei semantenida perseverontamein tochen viaden en nies tschentaner, numnadamein da sebasar sil romontsch per emprender tudestg, e quei buca mo ella scola da tip gimnasial. En quella tradiziun

⁴ *Nova grammatica ramonscha e tudeschgia u cuort e fundamental entruidament tier il lungaig tudeschg*. Portau enzemen dad in conventual digl Uorden de s. Benedetg a Mustér. Mustér 1771.

⁵ *Grammatica ramonscha per emprender il lungaig tudeschg u reglas preliminaras e necessarias tier la (!) tudeschg ... Cun in vocabulari u raccolta de plaids tudeschs e ramontschs suenter igl alphabet*. Bregenz 1805. – Ell' introducziun anflein nus la constataziun davart la necessitad dad emprender tudestg.

ei era la grammatica da P. Ursicin Simeon⁶ da plazzar; ella repretta buca mo il tetel tradiziunal, mo bein era il concept linguistic e didactic, el qual la translaziun dad in lungatg a l'auter ei il mied central per exercitar tontas gadas tut quels cass che savessen vegnir sligiai falliu tochen ch'il scolar dispona dad ina perfecziun cuntenteivla.

Co quei ei stau en auters loghens nua ch'ei esisteva scolars semeglientas fuss da retschercar pli detagliadamein. Sch'ei vegneva «priu risguard» sils scolars, sche pudeva quei esser che quei sebasava sin la capientscha da singulas persunas per las difficultads dils Romontschs. Admoniziuns dad emprender bein tudestg ein documentadas⁷, auters mieds d'instrucziun specials per Romontschs (e per romontsch) denton tenor miu saver buc. Ins sa s'imaginar ch'ei vegneva practicaü gia da quei temps quei ch'ins numnass oz l'immersiun.

II. Tudestg ella scola obligatoria

Pér cun la fundaziun dalla scola statala daventa l'instrucziun da tudestg per ils affons in tema uffical e public. Era en nies cantun sederasa la scola generalmein all'entschatta dil 19avel tschentaner⁸. Igl onn 1827 ei l'Uniun evangelica da scola vegnida fundada, igl onn 1832 in pendant catolic (Katholischer Schulverein); la finamira principala da quellas duas uniuns era da procurar per bien material d'instrucziun. Tal material era avon maun el territori tudestg ordeifer il Grischun, ed ei fuss stau da sedecider per «cudischs da scola» existents ni dad adattar quels per las relaziuns grischunas. Da far sez tals cudischs era buca senz'auter previu. En vesta al fatg ch'in grond diember dallas vischnauncas eran romontschas muntava quella adattaziun en emprema lingia translaziun. E translaziun includeva la damonda: En tgei versiun, ni en contas versiuns? Quella damonda ei vegnida reglada igl onn 1850; lu ha il Cussegl d'educaziun fixau ils quater lungatgs romontschs che dueigien obtener la dignitad da figurar sco lungatgs regiunals da scola, numnadamein sursilvan, surmiran, puter e vallader⁹. In grond diember da vischnauncas romontschas han giu

⁶ URSICIN SIMEON: *Grammatica-romontscha-tudestga per diever della scola e da privats*. Solothurn 1904.

⁷ Par. l'introducziun dil cudisch dad ANDREA ROSIUS À PORTA: *Il magister amiaivel chi muossa als infants a lear ad incler quai ch'els lean*. Strada 1819.

⁸ *Lexikon der Pädagogik*, p. 504

⁹ *Lexikon der Pädagogik*, p. 504

introducìu denton la scola fundamentala tudestga ed han perquei buca giu da decider tgei idiom e tgei mieds d'instrucziun ch'ei seigi d'eleger per cultivar il lungatg-mumma. Ed el medem mument han els era buca giu da s'empatschar dalla damonda tenor tgei metoda e cun tgei material ch'ins vegli emprender tudestg.

Duront ils emprems tschien onns dall'existenza dalla scola populara el Grischun ei la posiziun dil romontsch en scola buca vegnida determinada ligiontamein. Tochen igl onn 1864 dat ei ni plans d'instrucziun ni sbozs da tals che numnan il romontsch in rom obligatoric. Era suenter la renconuschientscha dils 3 lungatgs cantunals (1880) resta il dretg da statuir il diever da romontsch e tudestg els mauns dallas vischnauncas¹⁰. Quella autonomia ha consequenzas oravontut per la practica ellas scolas. Pér il plan d'instrucziun digl onn 1903 cuntegn prescripziuns partenent il lungatg d'instrucziun che lubeschan da definir minimalmein la scola fundamentala romontscha. Ils dus emprems onns dueigi vegnir instruiu mo en romontsch, naven dalla tiarza classa duei il tudestg vegnir introducìu successivamein. Naven dil 7avel onn da scola er'ei previu da duvrar il tudestg sco lungatg d'instrucziun per tut ils roms.

Leu nua che la scola fundamentala romontscha ei sesviluppada, ei era igl emprender tudestg daventaus ina dallas impurtontas finamiras. En vesta all'impurtonza ch'ins stueva attribuir bugen ni nuidis a quei camp han ins era stuii far patratgs partenent las pusseivladads da segirar ina tala instrucziun.

1. Mieds d'instrucziun tochen ils onns tschunconta

Igl onn 1861 ha Gion Antoni Bühler ediu in cudidsch per emprender tudestg en scolas romontschas¹¹. Che quell'ovretta remarcabla da ca. 100 paginas cumpara igl onn 1861, documentescha con fetg che la scola veglia dependeva dall'iniziativa e dalla habilitad da singulas persunas. Quei che nus savein ord autras fontaunas vegn illustrau fetg bein cun enzaconts passadis ord l'introducziun digl autur (che vegn buca midada tochen alla quarta ediziun!). Bühler scriva ch'el surdetti il cudisch alla publicitad *«cun la speranza, che quel sei bein vegnius a quels scolasts, ils quals vulan introducìr u han gia introducìu l'instrucziun en il lungatg tudestg en las*

¹⁰ *Lexikon der Pädagogik*, p. 504

¹¹ GION ANTONI BÜHLER: *Curta instrucziun per emprender il lungatg tudesch en scolas ruralas romontschas*. Cuera 1861. Ulteriuras edizuns 1864, 1877 ed 1899.

classas superiuras de lur scolas.» Ed el discuora era dil termin d'entschatta dall'instrucziun da tudestg en scola: *«La questiun, cura entscheiver cun l'instrucziun en il lungatg tudestg en ina scola romontscha, volein nus laschar decider mintgin sez. Nossa opiniun ei, che quei dovei buca d'aventar avon il 5avel u 6avel onn de scola; pertgei igl ei absolutamein necessari, ch'igl affon hagi acquistau entgina habilitad e segirtad en il lungatg matern, sch'el dovei emprender cun success in lungatg ester.»*

Bühler presenta in cudischet da ca. 100 paginas che consista ord ina «Part practica» ed ina «Part grammaticala». Quella successiun vegn motivada ord ina perspectiva didactica: Che la part practica precedi vegli *«dar d'entellir, che la grammatica ei en scola elementara subordinada alla practica. La materia della grammatica vegn tractada mo tenor basegns e buca tenor igl urden, ch'ei observaus en la grammatica. Igl ei er buca d'emblidar, che tuttas fuormas grammaticalas ston igl emprim vegnir tractadas en il lungatg matern, sch'il scolar duei capir quellas d'in lungatg ester.»*

Igl autur s'exprima era davart il temps ch'ins vegni a stuer impunder cun quei cudisch per obtener il resultat giavischau, el duessi cuntener – ensemen cun auters cudischs da scola en diever – material sufficient per treis cuors d'unviern.

Las duas parts ein repartidas en secziuns, l'emprema cuntegn 5, la secunda 3 talas. Bein vegnan las secziuns dalla part practica surscrettas cun tetels da tempra formala (*«Construcziuns cun substantivs e verbs auxiliars»*, *«Construczuns cun substantivs ed adjectivs»*), all'entschatta stat denton mintgaga ina grupp da plaids che s'audan tendenzialmein tier il medem sector dalla realitad (p. ex. parents, animals e. a.), e quels plaids vegnan applicai en construcziuns, igl emprim semplettas, lu adina pli elaboradas; il grad d'amplificaziun sedat ord il fatg ch'ins introducescha en mintga secziun che suonda ina ulteriura specia da plaids che lubescha da formar locuziuns e construcziuns pli e pli pretensiusas. Naven dalla quarta secziun vegn ei era cumponiu construcziuns primaras e secundaras. La grammatica presenta ina teoria dallas specias da plaids ella successiun tradiziunala e gliestas da fuormas per emprender e consultar. Sut il tetel «Etymologia» suonda ina pintga resumaziun davart la formaziun dils plaids, ed igl autur concluda sia ovretta cun ina «Curta survista della Syntax»; quella seigi, conceda el en sia introducziun, forsa *«meins adeguata»* sin quei scalem, mo ella sappi vegnir tractada en bunas scolast e *«podessi forsa esser utila ad enqual scolast»*.

Las differentas reediziuns documenteschan che la «Curta instrucziun» seigi vegnida duvrada intensivamein. Sco mied uffical san ins buca

qualificar il cudischet da Bühler, in tal ei vegnius creaus pér per l'entschatta dil 20avel tschentaner, probablamein en stretga coordinaziun cun il plan d'instrucziun dil 1903. Per la realisaziun ei Ulrich Grand, professor alla scola cantunala, staus responsabels¹². Siu renomau «Leitfaden» ei cumpariu igl emprem en treis, pli tard en duas parts ed ensiara in volumen dad en tut ca. 400 paginas.

Quei mied d'instrucziun sto esser vegnius recepiu da quei temps sco enzatgei ordvart «modern», segir per la tiara romontscha, mo era per il Grischun. El reflectescha ina capientscha tut nova dil lungatg e dalla moda e maniera co ins sappi emprender in tal. En sias cuortas remarclas introductivas fa igl autur attents sin enzaconts principis fundamentals metodics che seigien dad observar.

«*Vorausgehen sollte, wenn immer möglich, die Aneignung des Wortklangs durch das Ohr, also die mündliche Einübung – bei geschlossenen Büchern – des gesprochenen Wortes.*»¹³ Il scolast dueigi plidar avon il plaid als scholars, e quei en ina buna articulaziun e cun la dretga accentuaziun, ed el medem mument dueigi el era demonstrar ni declarar la muntada da quel. Ils scholars hagien da repeter entelgeivlamein e correctamein. Lu suondi igl exercezi cun agid da damondas e rispostas tochen che quei che seigi vegniu empriu seigi current. «*Dann erst folge die Darbietung des Worbildes, d.h. das Lesen, Vor- und Nachlesen, des gedruckten oder geschriebenen Wortes.*»

Davos quella remarclas concentradas stat in'entira concepziun pedagogica che sebase sin ina capientscha dil lungatg che sedifferenziescha radicalmein dallas ideas dils illuminists. Il lungatg vegn capiu sco enzatgei organic, el qual ins crescha viaden successivamein, e quei cun sefamiliarisar cun siu esser ed enrihir quel, per dir ei metaforicamein, dadens anora. Consequentamein ei il Leitfaden in cudisch che sesurvescha mo dil lungatg che duei vegnir empriu, ei dat neginas explicaziuns el lungatg-mumma.

Davart la grammatica s'exprima Grand era cuortamein. Ei vegni purschiu aschi pauc grammatica, ch'ins sappi absolver quella part senza breigia. Mo ei seigi dad advertir ils scolasts da buca sursigir quei pauc che vegni presentau ed ils exercezis che s'audien vitier. Ei mondi buca en emprema lingia per las denominaziuns grammaticalas, l'intenziun seigi

¹² ULRICH GRAND: *Leitfaden für den ersten Unterricht im Deutschen*. I. Teil, Chur 1900. (II. Teil 1901, III. Teil 1903). Naven dalla secunda ediziun ein tom II e III vegni scursani e mess ensemen en in tom II.

¹³ GRAND: *Leitfaden I*, Vorwort zur sechsten Auflage, p. V

«die Aneignung der Sache selber und zwar eben durch übersichtliche, handgreifliche Klarlegung und darauffolgende Einübung der Fälle oder Formen bis zu Geläufigkeit.»¹⁴

Nus havein gia remarcau che la situaziun dil tudestg en scola sedifferenziava grondamein dad ina regiun a l'autra, quei arisguard las relaziuns da scola, las relaziuns linguisticas ed igl onn d'entschatta dall'instrucziun en quei emprem lungatg jester. Il Leitfaden ei structuraus aschia ch'el dat fetg bia pusseivladads al scolast; il cudisch cumpeglia exercezis d'entschatta per aquistar e sviluppar il vocabulari, texts da dialoghisar, texts da lectura e denteren punctualmein paradigmas che presentan ed explicheschan fuormas elementaras dil lungatg tudestg. Cun gruppar ils plaids enteifer secturs reals (p. ex. scola, famiglia, stagiuns) e cun sereferir sin maletgs (Schulwandbildwerk) intimescha il mied d'instrucziun da far ina instrucziun integrala. Ella part II vegnan scolar e scolara cunfruntai cun texts ord differentas spartas (realias, litteraura) ed emprendan era d'enconuscher e d'applicar las differentas sorts da texts (p. ex. brevs).

Il Leitfaden ha accumpignau ils scholars e las scholaras romontschas duront generaziuns tochen lunsch viasi el scalem ault dalla scola elementara. Sche nus cumpareglien las differentas ediziuns ina cun l'autra, savein nus registrar che las midadas ein, viu superficialmein, buca grondas. Ei dat denton denter certas modificaziuns che paran tuttina significhentas. Jeu hai gia menziunau che l'ovra da Grand implicavi ina metoda monolinguala. Ei deva mo alla fin dil tom I ina gliesta nua ch'ils plaids tudestgs eran translatai, e quei en vallader, sursilvan e talian. En quei risguard para ei ch'igl autur seigi staus necessitau da far certas concessiuns alla realitad.

El pream per la 4. ediziun¹⁵ vegn fatg attent sin ina da quellas midadas. Da vart da differentas conferenzas seigi vegniu fatg valer il giavisch per translaziuns. Perquei seigi vegniu creau ina annexa cun talas; ellas veglien cumpletar il vocabular e sappien vegnir duvradas el rom dalla grammatica che seigi vegnida tractada, cunzun leu nua che lungatg-mumma e lungatg jester sedifferenzieschien in da l'auter.

En quellas modificaziuns plitost discretas che semuossan el mied «ufficial» sereflectescha enzatgei sco ina concorrenza da duas concepziuns

¹⁴ GRAND: *Leitfaden I*, Vorwort zur sechsten Auflage, p. VI

¹⁵ 1932

dad intermediar lungatg. La concepziun, sin la quala il Leitfaden sebasava, vegn concurenzada da quella ch'ins savess numnar il tip gimnasial; igl ei significont che la grammatica da U. Simeon¹⁶ vegn creada e cumprada gest il medem temps ch'il Leitfaden ei en diever. Schegie che nus disponin buca da retschercas partenent l'applicaziun da mieds d'instrucziun, san ins presumar che la grammatica dil pader da Mustér hagi giu ina gronda influenza ellas scolas dalla part renana romontscha, cunzun sil scalem ault dalla scola elementara (scola secundara, pli baul «reala»). Jeu manegel ch'il «giavisch per dapli translaziuns» s'explicheschi ord quei parallelissem dallas duas concepziuns ch'ei en sesez buca senz'auter cumpatiblas.

2. *La via media dils onns 50*

Cu Gion Deplazes e Töna Schmid han elaborau ils dus toms «Wir sprechen Deutsch», para ei che quei «disput partenent las metodas» eri aunc actuals¹⁷.

Arisguard l'entschatta dall'instrucziun da tudestg sco lungatg jester deva ei aunc adina grondas differenzas denter las regiuns; en Surselva vegneva il rom tudestg introducius ella 5avla classa, en Surmir ed ell'Engiadina per regla gia ella quarta¹⁸. Ellas valladas talianas, nua ch'il mied cantunal dueva era vegnir duvraus, entschevev'ins cul tudestg il sisavel ni schizun il siatavel onn da scola. Crear in mied d'instrucziun per tut quellas situaziuns e leutier aunc anflar in cumpromiss denter ils basegns dils adherents dalla «metoda sintetica» e la «metoda analitica», quei ei bein stau ina incumbensa ordvart pretensiusa. Ils auturs han anflau la sligiazion cun reparter ils accents en dus differents instruments da lavur, numnadamein dad ina vart in cudisch da basa che saveva vegnir applicaus da tuts, e da l'autra vart in cudischi da lavur en versiuns regiunalas e localas che deva la pusseivladad da risguardar tut ils particularissem. L'emprova da risguardar patratgs novs, fatgs psicologics e la provegnientscha dils scolars semantifestescha principalmein ella concepziun tematica. Ina dallas intenziuns impurtontas ei da segirar ch'il cudisch corrispundi a ses adressats, numnadamein als affons da scola. Perquei cumparan, sco figuras da referenza, treis affons dalla tiara, dus ord ina

¹⁶ Par. p. 3, ann. 3.

¹⁷ GION DEPLAZES: *Wir sprechen Deutsch I*. Cuera 1955, p. 3

¹⁸ L' unificaziun digl onn d'entschatta ei vegnida realisada entuorn ils onns 70.

famiglia purila ed in ord ina famiglia da mistergners. Ord lur perspectiva vegnan las lavurs e la veta en in vitg puril muntagnard descrettas, e cun els percuoran scolars e scolaras las stagiuns ed igl onn.

La moda e maniera co ins entra ella lecziun – munadamein sur in text cumplet ed arrundau – ha per consequenza ch'igl affon s'entaupa cul lungatg sco cun enzatgei integral e che la vart formala dil lungatg dominescha buca igl andament dall'instrucziun (sco quei fuva il cass tier la metoda «sintetica»). Il material da lavur – ils carnets tier ils cudischs¹⁹ cuntegnan bunamein spirontamein translaziuns – ei concordaus stretgamein cun il cudisch e fuss – sch'jeu giudicheschel endretg – in instrument accessoric per francar e repeter quei ch'ei vegniu aquistau el diever direct dil lungatg sco el sa vegnir realisaus cun seconfruntar e luvrar culs texts purschi. Sche quels carnets da lavur ein d'aventai en biars cass igl instrument principal ell'instrucziun da tudestg, lu crei jeu che quei seigi buca stau diltut el senn dil cudisch «Wir sprechen Deutsch». Il tom II²⁰ mantegn la structura externa ed en principi era la concepziun metodica. Tuttina para ei a mi ch'ils accents vegnien reparti empau auter. Jeu citeschel en quei connex in pign passadi ord l'introducziun²¹: *«Ein Grundsatz des ersten Bandes soll auch hier wegleitend sein: Ohne klaren Aufbau der Grammatik wird der fremdsprachige Schüler nicht zum Ziel kommen. Die Anleitung zum grammatikalischen Denken ist für ihn unerlässlich, weil ohne sein Wollen sich immer wieder der Einfluss der Muttersprache aufdrängt, der nicht störend, sondern klärend auf den Geist der Jungen wirken soll. Darum der Ruf nach Ordnung, nach bewusster Beherrschung der Form, solange das Sprachempfinden erst im Entstehen begriffen ist.»* Pér lu suonda la constataziun davart l'impurtonza «dil patratg vestgius en plaids»²². A mi para la successiun da quellas remarclas buca ina casualitad, che la structura dil cudisch vegn influenzada oravontut dil curriculum che sebase sin in catalog da finamiras dictadas dalla grammatica ei fetg lev da cumprovar.²³ Era las annexas, puspei carnets cun texts els idioms regionalas ch'ei destinai per vegnir translatai en tudestg, confirman quella impressiun. Ei vegn construiu texts romontschs,

¹⁹ Els portan ils nums ella versiun dalla regiun da diever: «Nus plidein tudestg», «Nous ruschanagn tudestg» e «Nus tschantschain tudais-ch».

²⁰ TÖNA SCHMID: *Wir sprechen Deutsch II*. Cuera 1959. Leutier era puspei ils carnets da translaziuns en versiuns regionalas.

²¹ Sco sura, p. 3

²² Sco sura, p. 3

²³ Ins cumparegli las lecziuns 1 – 14 che tractan tuttas problems dil verb.

savens construcziuns isoladas, per sfurzar scolaras e scholars dad applicar fuormas tudestgas che sebasan sin reglas empridas sistematicamein. Cheu setracta ei bein dad in retuorn alla metoda gimnasiala.

Ils cudischs «Wir sprechen Deutsch» I e II ein vegni duvrai generalmein tochen viaden els onns 70. Detg auter, tochen els onns dallas midadas ch'ins astga considerar sco radicalas gest era en las valladas romontschas. Quellas midadas san ins buca mo reducir sin enzaconts fatgs exterioriurs (per ex. l'unificaziun dil termin d'entschatta dall'instrucziun da tudestg), ei setracta da midadas che pertuccan per part quasi la totalitad dalla veta. Per nossa damonda stuein nus discuorer igl emprem cuortamein dad enzaconts aspects generals.

La formulaziun la pli generala fuss quella, che la societad da tempra agrara-muntagnarda hagi entschiet a sedisolver. Leutier s'auda la reducziun dil stan puril e per part la depopulaziun da biars vitgs, la mobilitad carschenta, las midadas sil sector d'occupaziun (turiem e survetschs), savens accumpignadas dad immigraziun da glieud dad auters lungatgs. Quei tut, e leutier la derasaziun dils mieds da massa electronics, ha contribuiu da midar quantitativamein e qualitativamein la situaziun linguistica. Dad ina vart neschan las difficultads da s'adattar linguisticamein alla nova situaziun ord la veta dil romontsch («decadenza dil lungatg-mumma» e germanisaziun d'entirs secturs dalla veta), da l'autra vart daventa il lungatg tudestg pli e pli vischins, ins auda e legia el adina e dapertut, e gia da pign ensi ha bunamein mintg'affon zacu la pusseivladad da seconfruntar directamein cul tudestg plidau. Ed en pli e pli biars loghens dat ei minoritads pintgas ni grondas che san buca sebasar sin enconuschientschas sufficientas dil romontsch per aquistar da leu anora il tudestg sco lungatg jester.

En quella situaziun para ei ch'ins hagi entschiet a considerar in mied d'instrucziun che haveva empruau da resplender la realitad dad ina societad definida culturalmein sco pauc gideivels. La poesia dalla cultura rurala daventa els egls da quels che anflan buca igl access ad ella enzatgei jester, per buca dir exotic, en cass da nuncapientscha totala schizun enzatgei pegiurativ. La reacziun ella practica dalla scola ei era significativa per quella fasa: ins tscherca atgnas soluziuns, per part individualas, quei ch'ei daventau pusseivel, perquei che la fiera libra da mieds d'instrucziun ei s'establida e metta a disposiziun ina purschida multifara.

Quei che suonda ell'instrucziun da tudestg en scolas romontschas savess ins numnar ina relativamein liunga fasa da transiziun. Ella stat all'entschatta el segn dad ina tenuta radicalmein innovativa; en veta alla situaziun semidada han biars scolasts e scolastas empruau da fundar lur

instrucziun sin principis diltuttafatg novs. Ei era il temps nua ch'ins ha giu svilupppau, gest era pervia dallas novas pusseivladads che la tecnica ha mess a disposiziun, la metoda d'emprender audiovisuala. Quei ha muntau per la scola romontscha ina midada maisudida. La metoda audiovisuala se basa sin ina teoria d'emprender behavioristica²⁴. Per quei ch'ella considerescha il lungatg sco enzatgei che sa vegnir empriu sco ils auters objects d'emprender, numnadamein tenor il principi da remuneraziun e rinforzament, e ch'ella presuppona buca in lungatg da partenza definiu, ei tut quei ch'era vegniu practica u ell'instrucziun da tudestg en nossas scolas daventau tuttenina dubiteivel. Luvrar cun la metoda audiovisuala muntava cunfruntaziun directa e radicala cul lungatg jester, s'avischinar tras activitad linguistica intensiva alla cumpetenzza dil plidader dil lungatg jester. En vesta alla situaziun semidada el senn sco nus vein empruau da descriver che usura ed als basegns practics dils commembers d'ina gruppa linguistica minoritara ei l'idea d'eleger la via la pli directa segir buca stada fallida. Il problem ei probabel staus quel che ina metoda aschi serrada sa secumprovar ella practica dalla scola mo sch'ins examinescha seriusamein tgei che quella pregiudichescha, sch'ins sa applicar ella en tutta consequentadad e sligiar la damonda dalla cuntinuaziun sils proxims scalems. Tut quei ei pusseivel mo sch'ins ei prepara us seriusamein teoreticamein. Per exempel fuss ei da sedumandar tgei material che sa vegnir duvraus cun risguard sils affons ed egl interess da tgei finamiras (per exempel discuorer e leger/scriver), ed ins sto era esser pertscharts ch'ins sto disponer da certs indrezs technics e da pusseivladads organisatoricas. Deplorablamein ston ins dir ch'il mied d'instrucziun ch'il cantun ha gidau ad intermediar seigi staus in'elecziun plitost sventirada²⁵.

Ins dispona buca dad indicaziuns duvreivlas per descriver la practica dall'instrucziun da tudestg en scola romontscha dapi il remplazzament parzial ni cumplet da «Wir sprechen Deutsch». Sin fundament dad observaziuns parzialas e dad informaziuns buca sistematicas sto ei esser stau aschia ch'ins ha per regla cuntinuau cun ils cudischs da lungatg dil cantun Turgov²⁶ suenter ina fasa pli u meins liunga cul mied audiovisual da Hermann Kessler. Per part para ei dad esser stau aschia che scolasts e scolastas han amplificau quei mied en moda maniera individuala,

²⁴ Partenen las metodos d'intermediar ed emprender lungatg e la motivaziun teoretica da quellas par. FRANK G. KÖNIGS: *Normenaspekte im Fremdsprachenunterricht*. Tübingen 1983, p. 408 – 437.

²⁵ HERMANN KESSLER: *Deutsch für Ausländer*. Audio-visueller Grunddeutsch-Lehrgang mit Schautafeln und Tonbändern. Königswinter 1969.

²⁶ W. ANGST/W. EICHENBERGER: *Sprachbuch 4. Klasse*. Zürich 1972.

aschuntond material da differenta provegnientscha. Nua ch'ins ha duvrau ils cudischs da lungatg dil cantun Turtig era ei aschia ch'ins duvrava per regla en scolas romontschas quel dalla classa pli bassa, pia per la tschunavla il cudisch dalla quarta e. a. v. Schegie che quei ei buca vegniu intercuriu, astg'ins supponer che quella decisiun era silmeins psicologicamein buca diltut perschuadenta. Ei vegn vitier ch'in cudisch da lungatg per il lungatg-mumma ha autras finamiras ch'in mied per empernder in lungatg jester. En tuttacass ei la cumbinaziun da mieds d'instrucziun cun concepziuns per part diltuttafatg differentas e per part era cun finamiras divergentas buca nunproblematica, e per scolasts e scolastas ei ina situaziun che sforza ins a talas sligiazions en atgna cumpetenza e respunsablada segir savens buca cuntenteivla. In'emprova da cumpensar quei che muncava, tenor l'opiniun da biars magisters ed inspecturs, ein ils fegls d'exercezi «Uebung macht den Meister» stai²⁷. Tgei material ch'ei tut vegnius elegius, cumbinaus, creaus en quei temps ei buca stau pusseivel d'eruir; ei fuss stau giavischeivel dad incumbensar enzatgi da far in studi davart las experientschas da quels onns da transiziun per ch'ins sappi tener quen da quellas cu il cantun ei sedecidiu da crear novs mieds d'instrucziun. Aschia enzatgei fuss stau in novum en nies cantun, ed ord motivs da persunal, da temps e da finanzas (e forsa era da capientscha per la necessitad) eis ei vegniu desistiu dad ina tala interpresa. Aschia han ins stuiu analisar la situaziun da partenza schi bein sco pusseivel senza retschercas sistematicas.

3. La generaziun nova da mieds d'instrucziun

La decisiun da crear mieds d'instrucziun era per il rom tudestg ei semadirada ella cumissiun per mieds d'instrucziun e tier las instanzas politicas zacu encunter ils onns 80. Igl ei stau quels onns ch'ins ha projectau ed entschiet a realisar la nova generaziun dils cudischs da lungatg romontschs²⁸. Aschia eis ei era stau pusseivel da coordinar en in cert rom las finamiras dall'instrucziun da tudestg cun quellas dil romontsch, aschi lunsch che quellas ein daventadas transparentas tochen alla fin dalla lavur vid il project «Deutsch für Romanen».

²⁷ T. STEINER/E. SALIS/J. RIATSCH: *Übung macht den Meister*. Deutschübungen für romanische Schulen, 5 – 7. Klasse. Cuera (Casa editura per mieds d'instrucziun) s. o.

²⁸ Par. J. A. ARQUINT: *Notizchas sur da l'elavuraziun da mezs d'instrucziun da rumantsch sco lingua materna per la scoula populara*. En: *Annalas* 96(1983), p. 17 – 72

L'emprema fasa da lavur ha giu igl intent – schi banal sco ei tuna – da prender enconuschientscha dallas midadas el senn descret cheusura²⁹ e da ponderar co mieds d'instrucziun sappien tener quen ton sco pusseivel da tut ils facturs decidents per segirar in success dall'instrucziun. Sper tut quei resta il problem adina puspei il medem per tut ils mieds d'instrucziun en nossa situaziun geografica e linguistica: la diversitad dalla situaziun linguistica sil plaun dallas regiuns (vischnauncas romontschas e vischnauncas pli u meins germanisadas), ed enteifer las scolas (denter bilinguitad ed enconuschientschas mo passivas), e cunzun era il fatg che la pluralitad da nossas scolas cumpeglian pliras classas.

Sortir dalla situaziun semidada vuleva era dir, prender notizia dallas enconuschientschas ch'ei vegnidas e vegnan aunc adina fatgas en auters loghens partenent intermediaziun ed aquist d'in lungatg jester. Quei ei, sco gia detg ell'introducziun, il cass en biars auters loghens ordeifer las stanzas da scola romontschas, ed ei dat naturalmein era biars cass nua che tals vegnan accumpignai ed analisai scientificamein. E la finala fuss la finamira da tuttina far in mied d'instrucziun che pren risguard sin sia gruppa d'adressats primara – quei fuss affons romontschs che ston propi empernder e perfecziunar lur tudestg – giavinonta.

Ord tut quellas ponderaziuns ei il concept sesviluppau e semodificau, ed el ei la finala vegnius transformaus en cudischs da lungatg per la quarta, tschunavla e sisavla classa.³⁰ Quei concept duei vegnir skizaus cheu cuortamein, e lu suondan enzacontas remarcas partenent la concretisaziun da quel els singuls cudischs.

Ei dat in'entira retscha da «perschuasiuns» partenent il lungatg ch'ins sto relativar ni curreger sin fundament dad enconuschientschas pli exactas³¹:

La impressiun ch'era aunc derasada tier biars auturs da mieds d'instrucziun e tier bia scolastas e scolasts, ch'in lungatg sappi vegnir aquistaus mo sin donn e cuost dad in auter, ei ina da quellas. In'otra pertucca la moda d'aquistar in lungatg primar ni secundar. Ils affons emperndan auter in lungatg ch'ils carschi. La moda e maniera dad aquistar il lungatg primar («lungatg(s)-mumma») ei denton enzatgei singular; gia

²⁹ Par. p. 9

³⁰ Mitsprache. Deutschbuch für romanischsprachige Kinder. Cuera 1986; Aussicht. Deutschbuch für romanischsprachige Schüler. Cuera 1989; Übergänge. Deutschbuch für romanischsprachige Schüler. Cuera 1991.

³¹ Jeu renvieschel sin l'ovra: *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. Hrsg. von: K.-R. BAUSCH/H. CHRIST/W.HÜLLEN/H.-J. KRUMM. Tübingen 1989, e sin la periodica Zielsprache Deutsch. Zeitschrift für Unterrichtsmethodik und angewandte Sprachwissenschaft, München.

ils affons da scola han in'otra relaziun tier il(s) lungatg(s) ch'il affons pigns, e perquei sa ei silpli settractar dalla damonda con bein ch'ins savessi fructificar la habilitad «affonila» per igl aquist d'in secund lungatg (p. ex. cun explotar la pusseivladad da regressiun).

Cunquei ch'igl instruir ed emprender s'auda en nies temps era tier ils secturs da perscrutaziun, disponan ins era da biaras enconuschientschas che lubeschan da giudicar e predir il success dall'instrucziun. Tier in lungatg jester ein tals en emprema lingia la motivaziun dil scolar ch'ei fetg dependenta dil prestisch social dil lungatg. Auters facturs, sco il contuorn dil scolar/dalla scolara e las circumstanzas digl act d'emprender, sustegnan directamein la motivaziun (moda d'instruir, material duvrau). Sin quella enconuschientscha sebasea per exempel il proceder didactic che vegn numnaus l'immersiun. L'immersiun succeda leu nua ch'ils affons vegnan instrui en certs roms ni generalmein en in lungatg ch'ei buca lur lungatg primar³². Quei succeda per exempel en tiaras linguas sco Canada, perquei ch'ils geniturs giavischan ch'ei vegni intermediau als affons in secund lungatg. Ils affons emprendan denton buca el rom «lungatg jester» engles ni franzos, il lungatg giavischau vegn durvraus sco lungatg d'instrucziun en scola, en geografia, historia naturala ed en auters roms. Ils cuntegns da quels roms che vegnan dai el lungatg jester da scolastas e scolasts che discuoran perfetgamein ston esser aschi attractivs e relevonts pils scolars che quels «prendan en cumpra» il lungatg jester ed emprendan lez per aschidadir sco effect accumpignont.

Forsa savess ins dir ch'ils affons romontschs seigien adina puspei stai en quella situaziun dall'«immersiun» ch'ins creescha artificialmein en auters loghens per promover la cumpetenzza linguistica en in lungatg jester, buca tuts tuttina intensivamein, ozildi pli e pli savens ella realitad da mintgadi. En biars loghens romontschs ha la scola practica l'immersiun senza pli profundas reflexiuns teoreticas, cul resultat che la germanisaziun ei succedida enteifer paucas generaziuns.

Sche tals experiments che vegnan fatgs en auters loghens duein haver ina impurtonza per nus, lu dependa ei dils resultats che duessen vegnir cuntunschi. La germanisaziun tras la scola sa buca esser nies intent. Per nus ei l'enconuschientscha partenent igl emprender il lungatg per amur dils cuntegns impurtonta, quel ch'emprenda vul saver discuorer ni scriver

³² *Handbuch Fremdsprachenunterricht*, p. 153 – 158 e p. 356 – 359.

ni leger sur da caussas e cuntegns ed emprenda perquei il lungatg. Per Romontschs e Romontschas ei quei gnanc ina damonda dil vuler, els ston saver tudestg per s'informar e secommunicar. En emprema lingia sto l'instrucziun metter a disposiziun tontas interessantas ed impurtontas situaziuns sco ei drova per s'exercitar en tut las situaziuns che savessen d'entartar actualas per el. Sch'ei selai buca realisar da metter a disposiziun ina persuna da referenza per lungatg, sche fuss ei forsa impurtont da statuir camps da referenza per mintga lungatg, per exempel roms ni temas ni situaziuns communicativas. Quei beincapiu per il tudestg e per il lungatg-mumma. Vera bilinguitad fuss cuntunschida leu nua che plidaders e plidaders savessen secommunicar sin tons secturs sco pusseivel en dus lungatgs.

A mi para ei che quei savessi esser ina dallas finamiras impurtontas dall'instrucziun da lungatg en scolas romontschas ozildi. Quei vuless dir ch'il scolast e la scolasta dalla quarta classa ensi stuessi dar ina gronda atenziun alla damonda dalla repartiziun dallas rollas dils dus lungatgs, pertgei quella repartiziun sa influenzer decisivamein la tenuta digl affon visavi ses lungatgs (e cunquei siu sentiment d'identitad). Igl odi visavi in e la «carezia» strapazonta per l'auter ein buca bunas sligiazions, tonpli che nus savein constatar di per di co la promtezia da sedistanziar da quei lungatg ch'ei apparentamein pli pauc nizeivels che l'auter ei derasada. Perquei emprovan ils cudischs da lungatg da cunfrontar gia all'entschatta ils affons directamein cun il lungatg tudestg en fuorma da situaziuns definidas, «pusseivlas» e representativas per la realitad. En pei da situaziuns vegnan cul temps secturs e connex presentai, e durent il sisavel onn da scola – il tierz onn dall'instrucziun da tudestg – savessen uras da tudestg veser ora sco uras dad in rom per ex. ord las realias. Quei vuless denton buca dir che las realias vegnien tuttenina intermediadas cugl instrument dil lungatg d'instrucziun tudestg, il cuntrari, gest cheu (ed era sils scalems pli aults!) fuss ei da fixar ell'instrucziun dils auters roms cun tutta detschartadad la rolla dil romontsch e tractar quel en ina moda e maniera silmeins aschi varionta e captivonta sco il tudestg.

Pretensiuns a mieds d'instrucziun moderns

Cun la necessitad da metter a disposiziun da temps en temps mieds d'instrucziun novs e cul sforz per ils Romontschs da far sezs quels ei era la schanza combinada da reflectar en tutta seriusadad la situaziun dalla

scola e las finamiras dall'instrucziun. Era nos cudischs da scola duessen prender risguard en moda e maniera responsabla sin las discussiuns pedagogicas actualas. Quei vul dir che quels che s'engaschan per l'elavuraziun da mieds d'instrucziun stoppien s'interessar per la discussiun actuala sil plaun scientific (pedagogia, psicologia, didactica), ed els ston saver giudicar en tgei senn che quella discussiun ei relevonta per els e per nus. Gia en connex culs mieds romontschs³³ eis ei vegniu constatau che la capientscha dall'instrucziun da lungatg seigi semidada e ch'ins hagi empruau da prender risguard sin las ideas fundamentalas, ed en tgei senn che quellas hagian influenzau il concept. L'instrucziun da lungatg vegn interpretada actualmein sco sector parzial sut igl aspect general da sviluppar egl affon la habilitad da secommunicher el rom dil deportament social. Qualitads sco risguard e toleranza, cooperaziun e solidaritad duein vegnir svegliadas e tgiradas egl individi, e lez duei obtener la pusseivladad da realisar sesez, da saver decider per sesez e cun auters ensemen, da daventar maiorens.

Quellas finamiras valan era per il secund lungatg, per part vegnan aunc enzaconts elements specifics vitier. A scholars e scolaras eis ei da possibilitar dad emprender da funs ensi il lungatg, duvrar quel adina pli differenziadamein e capir quel adina meglier. Co quei vegn reussiu il meglier ei ina damonda psicologica-didactica. Leutier dat ei enzacontas tesas che vegnan strusch contestadas.

La situaziun da quel ch'emprenda, quei ei ina da quellas pretensiuns, ha da star el center dil process: *«Effizientes Lernen ist nur dann möglich, wenn die Unterrichtsarbeit von den Schülern als bedeutsam erlebt wird»*³⁴. Sin fundament da quella capientscha emprovan ins ozildi dad observar il principi dall'instrucziun da lungatg sco enzatgei cumplexiv, quei che stat en clara cuntradicziun cun la tendenza d'isolar roms ed elements. Scholars e scolaras resentan igl emprender sco enzatgei impurtont per els, sch'ins parta da lur situaziun (individuala, sociala, culturala). Quei vul denton era dir che l'instrucziun stoppi esser concepida aschia ch'ella sa reagir flexiblamein sin situaziuns dil mument. Perquei ch'il secommunicher linguistic vegn interpretaus ozildi quasi nuncontestadamein sco mied d'agir specific, mett'ins gronda peisa ell'instrucziun sin igl agir linguistic (Sprachhandeln).

³³ Par. p. 9, ann. 28.

³⁴ BRUNO GOOD: *Treffpunkt Sprache* 5. Kommentar. Turitg 1989, p. 6. – En quei tom sesanfla era ina bibliografia representativa tiel tema «instrucziun da lungatg» (p.12) .

Emprender da s'exprimer per survegnir survesta

Ella historia dils mieds d'instrucziun eis ei l'empremaga aschia che mintga classa survegn «siu» cudisch. Per mintga cudisch ei in tetel vegnius elegius; ils nums «Mitsprache» (4. classa), «Aussicht» (5. classa) ed «Übergänge» (6. classa) vulan indicar metaforicamein enzatgei programmatic: naven digl aquist dil lungatg jester alla cumpetenzza linguistica che preceda e possiblilitescha la cundecisiun tochen a quella flexibladad che Romontschas e Romontschs duvrassen per vegnir a frida cun lur situaziun dad esser dependents da dus lungatgs e da far part da duas culturas.

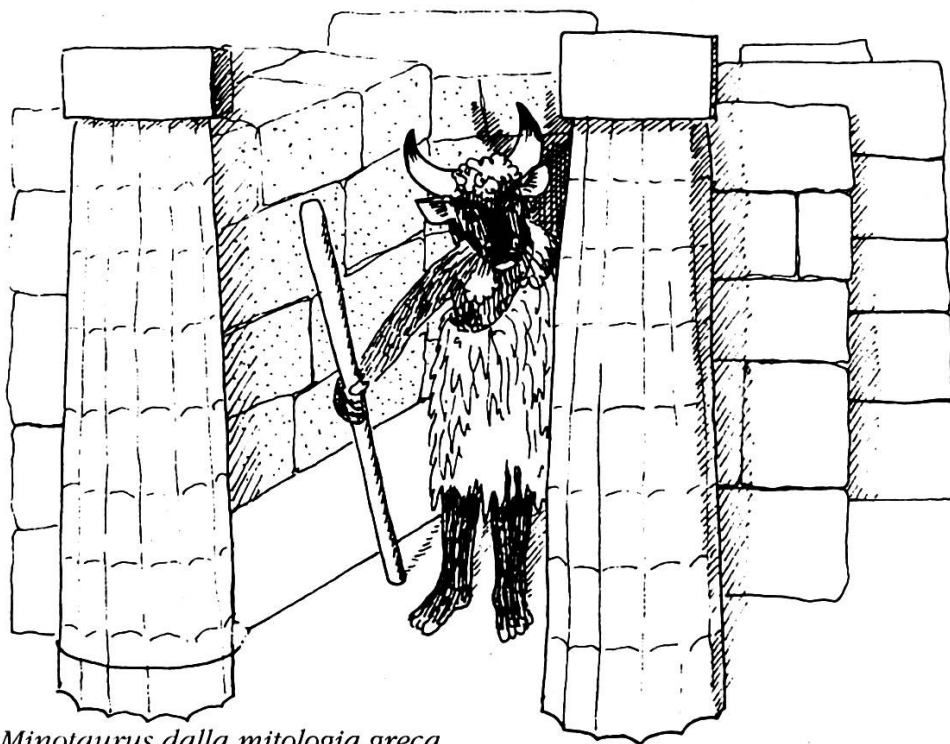
In principi dalla immersiun vegn surprius: els cudischs da tudestg cumparan tut ils texts directamein en lungatg tudestg. Ei vegn entschiet cun material linguistic da different gener, denton schi autentic sco pusseivel, aschi commensuraus al scalem dils affons sco pusseivel, e cun quei material stuess il scolar e la scolara saver luvrar en tontas modas e manieras sco pusseivel tochen che quel vegn resentius sco (bunamein) enconuschents.

Situaziuns, temas e damondas che vegnan presentadas sco pugn da partenza emprovan da tener quen dils basegns potenzials dils affons, ina premissa per che lezs resentien quels temas sco impurtonts. Ell'instrucziun vegn ei bein ad esser aschia ch'ins sto svegliar certs interess e basegns per segirar igl access a certas materialias. Scolast e scolasta duessen era haver la pusseivladad da selecziunar materials analogs a quels dils cudischs, remplazzond ni augmentond, per saver prender risguard sin la situaziun individuala dils affons e dalla(s) classa(s).

Davart la tscharna dils temas savessen ins discutir senza fin. Ils auturs da mieds d'instrucziun punctueschan adina puspei che las experientschas linguisticas che scolars e scolaras fetschien en connex cun la lavur vid in tema seigien pli impurtontas ch'il tema sez. Enten luvrar cun in tema concret eis ei impurtont da daventar pertscharts en tgei senn ch'ei setracta mo dad ina activitad centrada sin in tema che sa menar ins ad enconuschientschas pli elementaras. Quel ch'emprenda, sviluppescha strategias d'emprender che gidan el era en autras situaziuns. El lungatg vala quei silmeins en dus senns, numnadamein pigl aquist dil lungatg, per il qual ins sto sviluppar strategias individualas, e per la cumpetenzza da comunicaziun, ch'ei, sco nus vein gia constatau, ina dallas finamiras principalas dall'educaziun.

Repartar funcziuns e temas sur treis onns

Treis onns instrucziun relativamein intensiva en in lungatg che stat – buca el senn structural, mobein real – damaneivel dad ins, quei garantescha en sesez bunas cundiziuns per emprender quel aschia ch'el sa vegnir duvraus plaunet sco secund lungatg sper il lungatg-mumma. (Sil scalem secundar remplazza il tudestg gie per gronda part schizun il romontsch!)

Minotaurus dalla mitologia greca

En in'emprema fasa (Mitsprache) aquista igl affon, tras cunfruntaziun directa cun sempel material autentic tudestg, in vocabulari fundamental ord ils secturs impurtants dalla veta quotidiana. Quei vocabulari vess da vegnir francaus tras in process da semantisaziun che parta ton sco pusseivel dalla realitad concreta (maletgs, connex, explicaziuns) e tras applicaziun e repetiziun permanenta. Fuormas e reglas da construcziun vegnan adina fatgas pertschartas pér en in secund pass, e quei en ina moda e maniera fetg dosada. Tras discuorer e leger duess il sentiment per la fuorma tudestga vegnir svegliaus, la descripziun dallas fuormas cun terms grammatics ha la funcziun da far cunscientas talas fuormas e dad introducir la grammatica sco agid per la strategia d'emprender. Orda quei sedat era la prioritad dil discuorer (avon il scriver) durant la quarta classa.

La finamira dad elavurar in vocabulari fundamental sforza la scola da restar «damaneivel», quei che sa haver per consequenza ch'ils affons resentan il material purschiu sco pauc captivonts. Els cudischs da lungatg actuals emprovan ins dad evitar ton sco pusseivel quei effect cun integrar ton sco pusseivel elements che rendan impurtants ils temas en sesez nunspectaculars. Ina da quellas pusseivladads ei da

mussar realitads semegliontas ord perspectivas differentas e cheutras intimar da cumparegliar e valetar, in'otra ei dad enserrar informaziuns che pudessen svegliar igl interess digl affon e forsa era cultivar sia habilitad da surstar. En mintga cass sto igl affon haver l'impressiun ch'el intervegni ni emprendi enzatgei che meina vinavon el.

En ina secunda fasa (Aussicht) entscheivan las unitads per ordinari cun in text informativ, elegius pervia dallas informaziuns enserradas. La differenza denter quella concepziun e quella da biars cudischs da lungatg tradiziunals ei che la successiun vegn buca dictada da problems linguistics tenor in uorden prestabiliu. Il mied sorta da situaziuns ed impona damondas (p. ex. Sun jeu era gia staus / stada en ina tala situaziun? Tgei munta quei per mei ed auters? Ei quei che nus considerein sco «normal» adina e dapertut exact aschia? Tgei stoi jeu far per capir process, per obtener informaziuns?), propona e pretenda activitads, vul far tscherchar e discutir sligiaziuns.

Las activitads linguistics tedlar/leger, analisar, s'informar, describer, discutir, criticar e qualificar (ton activitads orals sco a scret) presupponan la capientscha dil lungatg e rendan era plausibla la necessitad da disponer dad in vocabulari e da certas enconuschientschas da structurass; ils temas elegi che risguardan differentas spartas (fisica, matematica, biologia, musica e poesia) han era per mira da far pertscharts instruiders e scolar/a/s ch'ei detti secturs che hagian in vocabulari special ch'ins sto emprender ensemen cun la caussa concreta.

Il cudisch dalla sisavla (Übergänge) presenta sco emprem text in il raquent da Theseus ch'ha anflau, cun agid dil fil d'Ariadna, la via ord il labirint. Quella episoda ord la mitologia greca vul buca mo representar la pusseivladad e l'impurtonza digl access alla litteratura e cultura mundiala (che succeda tier nus per gronda part sur il tudestg), ella illustrescha era en lungatg poetic la situaziun da quels ch'emprendan il lungatg e san la finala duvrar quel tuttenina per sesvolver ella realitad che lai era buca adina tscharner en mintga mument la mira ni sortida.

Il cudisch cuntegn differentas sequenzas che representan modas d'agir linguistic (leger/capir, transferir, scriber/describer/explicar, formular e formar cul lungatg, discutir) e parts che vulan promover l'investa el lungatg sco sistem e menar alla reflexiun davart quel.

Cul diever da «Übergänge» semida la rolla dil tudestg ella scola romontscha; l'instrucziun ch'ei stada tochen uss il rom «lungatg jester» daventa pli e pli in'instrucziun centrada sil cuntegn, ed il lungatg jester daventa plitost in secund lungatg d'instrucziun per ils (pli) differentes roms. Il cudisch cuntegn era in grond diember da texts litterars; cun agid da quels sa era la sensibladad per il lungatg poetic e sias pusseivladads vegnir sviluppada e tgirada.

L'analisa dil lungatg – differenziar las specias da plaids, cumpletar l'enconuschientscha dallas modificaziuns da quels ed entrar bufatgamein els problems dalla sintaxa tudestga ein las finamiras materialas – vegn purschida en fuorma dad ina survesta concentranta, ei vegn pia buca repartiu singuls problems en purziuns isolontas sur igl entir cudisch. Sut igl aspect «reflexiun dil lungatg» vegn denton era tematisau differentas damondas, sco normas, situaziuns da communicaziun, diever dil lungatg e cumparegliaziun denter tudestg e lungatgs romans.

Il cudisch ei pia concepius aschia ch'el dat la pusseivladad al/la scolast/a da fixar sez/za la successiun e da giudicar mintgmai cun tgei intensitad che la grupp specifica duei seconfruntar cun tgei temas. Cunquei ch'ils examens d'admissiun per la scola secundara ein vegni dismiss (casualmein) gest el mument ch'il cudisch dalla sisavla ei staus promts, eis ei da sperar ch'igl accent dall'instrucziun da tudestg vegni spustaus tscheu e leu dalla mecanisaziun da fuormas examinablas alla tgira dil lungatg en ina moda pli cumplessiva e raschuneivla.

Per motivs da cumpletadad seigi aunc fatg attents che mintga cudisch vegn aunc secundaus dad ina collecziun dad exercezis³⁵. Ils emprems dus ein structurai tenor las unitads dil cudisch e cuntegnan mintgamai singuls exercezis che serefereschan directamein ni indirectamein sil tema ch'ei tractaus sut la numera corrispundenta, e leutier aunc entgins auters che han per mira da francar vocabulari, detagls formals ni da repeter caussas tractadas pli baul. Cun integrar las pli differentas fuormas dad exercezis e differenziar denter fuormas fetg definidas e propostas fetg libras era ei intendiu da mussar – era al/la/s scolast/a/s – contas pusseivladads ch'ei detti da far exercezis linguistics sch'ins definescha clar las finamiras. Quels carnets d'exercezi existan mintgamai mo en ina ediziun, quei ch'ei pia ina differenza impurtonta enviers il davos mied ch'il cantun haveva giu creau.

Pervia dalla structura dil cudisch dalla sisavla sedattan era midadas per il material d'exercezi che s'auda leutier. El vegn repartius en 4 parts, e mo l'emprema da quellas sereferscha explicitamein sin las sequenzas munidas d'ina numera el cudisch³⁶. Lu suonda ina rimnada d'exercezis per amplificar e differenziar il vocabulari, ei vegn proponiu in diember dad exercezis ch'ein structurai tenor pusseivladads d'agir. Els valan sco exempels e vulan mussar en tgei differentas fuormas che quella lavur sa succeder.

La part cul tetel «Structuras» cuntegn material d'exercezi che stat sut igl aspect da singuls problems en connex cun las fuormas dils plaids, las modificaziuns da quels (conjugaziuns, declinaziuns e.a.) e cun las reglas da combinaziun (sintaxa, interpuncziun e.a.). La finala suonda in diember da fegls da lavur tiel tema «ortografia». Cheu setracta ei da mussar in pèr vias per tgirar sistematicamein l'ortografia, en emprema lingia vul quei daventar tras far cunscients ch'ei dat differentas strategias leutier (p. ex. visualisar, gruppar plaids, emprendre reglas nua che quellas san gidar, analisa grammaticala, analisa dils agens sbagls e correctura prudenta, memorisar e consultar).

³⁵ Arbeitsheft zum Sprachbuch Mitsprache, Cuera 1987; Arbeitsheft zum Sprachbuch Aussicht, Cuera 1988; Arbeitsblätter zum Sprachbuch Übergänge, Cuera 1991.

³⁶ Buchanhang I – VIII, p. 1 – 30

En vesta al diever en scola

Mintgamai suenter ch'ils singuls cudischs ein stai cumpari han cuors d'introducziun en las regiuns giu liug, il davos duront la primavera 1992.³⁷

L'intenziun principala ei stada dad explicar a scolastas e scolasts il concept pedagogic e didactic che fuorma la basa per ils cudischs da lungatg e da dilucidar problems practics che semuossan enten lur applicaziun. En tals discuors semanifestescha ei oravontut ch'ei dat buca ina «transformaziun migeivla» denter igl instruir tenor metodos tradiziunalas, cunzun el senn dalla metoda da grammatica e translaziun, ni tenor constructs metodics, sedai ord la combinaziun dils pli different materials applicai per munconza dad in mied uffical, e la concepziun actuala d'intermediar lungatg en scola. Duvrar mieds d'instrucziun per ins nunenconuschents munta seconfruntar en tutta aviartadad cul concept sil qual els sebasan, empruar da capir quel ed agir metodic adequat. Mieds moderns d'instrucziun porschan bia libertads, els sforzan denton era dad eleger e sedecider, els sforzan da sepreparar materialmein e metodicamein tenor quei ch'els proponan e presentan, els sclaudan denton la pusseivladad da luvrar tenor metodos ch'ei diltuttafatg cuntrarias al concept elegiu.

Naturalmein muntan ils temas elegi ed ils cuntegns presentai era ina decisiun che sforza la persuna ch'instruescha da prender posiziun. En quei senn survarga in cudisch sco «Übergänge» per in bionton la dimensiun dad in sempel cudisch da lungatg. Quei che vegn purschiu sco lectura e savess survir sco basa da discussiun (e formaziun) pertucca era nies mund actual. L'egliada sur las seivs ora (regiun, cantun, naziun) viadora el mund, e quei el pli vast senn dil plaid, ei buca ina fuigia ell'exotica, mobein ina cunfruntaziun cun realitads ordeifer nos cunfins pli stretgs, in mund che sepresenta buca auter per nus dallas valladas romontschas che per nos vischins, e per il qual nus purtein buca pli bia, denton era buca pli pauc responsablidad che lezs.

Patratgs finals

La lavur da plirs onns sil sector da mieds d'instrucziun ha dau certas investas ellas damondas dall'intermediaziun d'in lungatg jester en scola. Jeu creiel dad haver giu la caschun da vegnir sensibilisau per la damonda

³⁷ In' introducziun el cudisch Aussicht ei cumparida el Fegl scolastic Grischun 2 (1989/90, p. 76 – 79. – Cun caschun dils cuors d'introducziun ein materialias introductivas ed accumpignontas vegnidadas a scolasts e scolastas.

dallas atgnadads da nossa situaziun, e gest per capir enzacontas da quellas empau meglier hai jeu giu l'impressiun ch'ei seigi necessari ed interessant dad elavurar ina survesta historica. Per saver giudicar e circumscriber nies status da model duvrass ei denton aunc in bionton lavur d'analisa e cumparegliaziun. En mes egls ei quella denton era nundispensabla sche nus vulein sligiar ils proxims onns mo las pli impurtontas damondas che vegnan a seprentar a nus en connex cun la scola romontscha e la scolaziun da scolast/a/s. Nus segidein aschi bein sco nus savein cun emprovas da scola e noziuns scientificas che vegnan duvradas en ina moda pli u meins popularisonta, mo ei dat – ton sco jeu sai giudicar- ton sco negins experiments che vegnan era accumpignai scientificamein. Jeu hai per semeglia l'impressiun ch'il terminus 'bilinguitad' stuessi vegnir differenziaus bia pli fetg e ch'ins stuessi risguardar ella discussiun davart il lungatg bia dapli l'interdependenza da lungatg e secturs d'applicaziun. Quei contribuess forse era en in cert grau da circumscriber meglier las finamiras ch'ins duess empruar da cuntonscher, per exempel en scola, mo era en la scolaziun linguistica dils carschi.

Sch'ei fuss da risguardar mo il success dall'instrucziun da lungatg en scola e nuot auter, lu dess ei probabel models pli effectivs che quel dalla scola fundamentala romontscha cun instrucziun da lungatg jester naven dalla quarta classa. Igl ei denton era necessari da considerar la prestaziun da quei model per l'assimilaziun dils immigrai, ed en gliez grau savein nus tenor mia opiniun bein renconuscher che nies model che instituescha l'instrucziun dil lungatg dalla maioritad per suenter ina fasa d'instrucziun el lungatg-mumma savess esser valeivels per autras situaziuns semeglientas.

Auters problems dalla practica che occupeschan scolasts e scolastas, problems che vegnan tratgs a strada a caschun da discuors sur da mieds d'instrucziun, pertuccan savens mo indirectamein quels. Quei ei la sperdita da substantza linguistica era els vitgs romontschs, l'immigraziun e la mobilitad dalla glieud, las difficultads organisatoricas en scolas da pliras classas, il diember aschi pign da scolars che fa che l'instrucziun sin basa comunicativa daventa illusorica. En vesta a quels problems sun jeu pli e pli digl avis ch'il stadi vegni buca a saver serestrenscher sin la creaziun da novs cudischs da lungatg suenter mintgamai vegn ni trent'onns pli; quellas damondas, allas qualas jeu hai fatg allusiun cuortamein cheu, savessen daventar ina incumbensa permanenta che sa buca vegnir sligiada cun incaricas punctualas.

Lingua e dretg

da Giusep Nay

(Referat tenius tier la scuntrada a Laax ils 9 d'uost 1991)

Lingua e dretg, duas noziuns, dus cerchels che fan buca la pareta d'attrer in l'auter, na che tegnan anzi pli bugen distanza in da l'auter. Il motiv persuerter ei bein, ch'ins vesa meinsvart il dretg sco in cerchel, sco in rudi che smanatscha da circumdar il lungatg aschi zun che lez savess piarder il spazi giavischau, liber e lartg d'acziun.

Las damondas da principi ed actualas da lungatg e dretg che jeu vi empruar da scalprir empau, muossan – sco jeu creiel e sperel – il cuntrari, numnadamein ch'il dretg sa prestar e presta buns survetschs per tgira e diever dil lungatg, aschia che la lingua sto buca haver tema da sia avischinaziun. – Lein denton mirar co ei stat cun quei.

Libertad da lungatg

El center da tuttas ponderaziuns sur il dretg da lungatgs stat la libertad da lungatg sco in dretg natural ed in dretg human fundamental renconuschiu. Igl ei buca dispiteivel che la lingua – il vierv matern cunzun – ei ina part essenziala dalla natira humana, gie in aspect che schendra denter auter en particular l'identitad d'in carstgaun. – Nus discurren buca mo romontsch, nus essan Romontschs; nies lungatg fa ora ina gronda part da nossa identitad. – Ord tals motivs ei la libertad da lungatg garantida en fuorma d'in dretg fundamental, ella medema maniera sco quei ei il cass arisguard la libertad persunala ni la libertad da cunscienza e religiun ed auters dretgs fundamentals.

Il lungatg ei tuttavia, denton buca mo mied d'expressiun per il singul carstgaun; el ei surtut era vehichel per la communicaziun. Sco mied da communicaziun ha el ina eminenta funcziun sociala. La viarva ch'ina societad drova e co ella drova quella reflectescha, tgei relaziuns regian denter ses members e *fuorma quellas* – quei ch'ei impurtont da tener en consideraziun –, il lungatg applicau fuorma quellas el medem temps en

ina moda e maniera buca nunessenziala. Quei aspect social dalla libertad da lungatg astga buca vegnir piars ord vesta. El vargau ei quei magari succediu, risguardond oravontut il character individualistic dalla libertad da lungatg. La libertad da lungatg ei secapescha in dretg individual, quei che vul dir ch'el appartegn a scadin singul; scadin, senza risguard schizun sin la naziunalitad. El medem mument ch'igl individi obtegn schurmetg el diever dil lungatg, vegn denton era la gruppa linguistica, alla quala quel appartegn, schurmegiada. Quei implichescha igl aspect social menziunau dil dretg fundamental ed aschia ha la libertad da lungatg in character dubel, – in character dubel en quei senn, che schibein igl individi sco la gruppa e cunzun la minoritad linguistica stat sut siu schurmetg. – Sin quei ei aunc da revegnir.

Ord l'istoria

Interessantamein ei l'impurtonta libertad da lungatg buca renconuschida expressivamein ella costituziun federala ed era buca en costituziuns cantunalas. Il pertgei ei d'anflar el svilup historic. Ei setracta buca d'in dils gronds dretgs da libertad classics sesviluppai baul ed allura vegni francai ellas costituziuns dil davos tschentaner. En connex cun la formaziun da stadis naziunals mirav'ins la diversitad linguistica per in impediment per l'unitad naziunala e medemamein per in brat vicendeivel economic e cultural. La revoluziun franzosa sco ina dallas tginas dils dretgs humans fundamentals ei stada lunsch naven da renconuscher ina libertad da lungatg. Ses promoturs eran dil meini, ch'in pievel organisau en in stadi naziunal sappi mo haver *in* lungatg uniform e beinsviluppau; lur mira era da supprimer ils lungatgs ni dialects regional en favur d'in franzos pur, sco lungatg dalla libertad. Sin la formaziun dils stadis naziunals vischins dalla Tiaratudestga e dall'Italia duei quella idea haver giu ina influenza indirecta da quella maniera, ch'ins ha concludiu: sch'ei sto esser mo *in* lungatg leu, nua ch'ei dat *in* stadi naziunal, *ina* naziun, lu duei era leu, nua ch'ei dat mo in sulet lungatg, esser mo *ina* naziun, mo *in* stadi naziunal.

La Svizra ha, sco nus savein, priu in auter svilup ed ei daventada in stadi, ina naziun *malgrad* ni ual *cun* ses quater differentes lungatgs. Igl ei buca il liug enteifer il tema che jeu vi tractar, dad approfondar ils motivs da quei auter svilup da formaziun d'in stadi. Malgrad nossa zun differenta concepziun dall'idea d'in stadi e consequentamein dil dretg da lungatgs ei denton da remarcar, ch'ei exista dil pugn da vesta dalla *situaziun* factica

d'ina diversitad da lungatgs cunzun enviers la Frontscha buca ina aschi gronda differenza. Il medem vala per biars auters stadis apparentamein monolings sco p.ex. la Spagna. Facticamein ein era la Frontscha e la Spagna – per restar tier quels exempels – stai e restai stadis plurilings, malgrad lur autra concepziun giuridica statala en quei grau. Ins emblida muort igl auter maletg che sepresenta a nus usitadamein, che quels stadis ein tuttavia buca homogens linguisticamein. En Spagna dat ei enconuscentamein ils quater lungatgs: spagnol ni pli precis castillian, catalan, gallego e basc. La Frontscha enconuscha sper il franzos – che ei sco il spagnol en Spagna il lungatg uffical e presents dapertut – la gruppa cun ils lungatgs occitans el sid, il cors, il catalan, il basc, il breton ed ils lungatgs dils flams e dall'Alsazia.

Plurilinguitad

Sco nus havein viu ei l'idea dil stadi e la concepziun dil dretg da lungatgs ellas autras tiaras numnadas ina tut autra. Fertion che quellas han supprimiu lur plurilinguitad, buca mo enten buca promover las minoritads linguisticas, mobein scumandond per part schizun ils auters lungatgs ch'igl uffical, havein nus scret en Svizra sin la bandiera nossa plurilinguitad. – Era sin quei vegnel aunc anavos. – En nossas tiaras vischinontas vegnan las minoritads linguisticas ussa denton renconuschidas pli e pli. Era la Conferenza permanenta dallas autoritads localas e regiunalas dall'Europa ha relaschau 1988 ina resoluziun partenent ils lungatgs regiunals e minoritars ella Europa, che pretenda pli bia risguard e schurmetg per quels. En Spagna ed ella Italia ei quei succediu cun statuts d'autonomia (p.ex. per ils Catalans, la Val d'Aosta francofona ni la regiun Trentino-Alto Adige cun ina regulaziun speciala per nos conromontschs ellas Dolomitas ed el Friaul). En Frontscha han las minoritads anflau risguard cun ussa silmeins in dretg, sche era restrenschiu, sin instrucziun els lungatgs regiunals. Zun interessanta e simptomatgica ei perencunter ina decisiun tut recenta dil Cussegl constituziunal franzos – sco suprema istanza giudiziala en da quellas damondas – pertuccond la Corsica. Il statut particular dall'Assemblea naziunala, che renconuscheva in pievel cors – e quei lu aunc cun ina restricziun, mo sco *part* dil pievel franzos, – ei vegnius declaraus en quei punct sco anticonstituziunals. Ei dat pia en Frontscha ufficalmein negin pievel cors, anzi sulettamein in pievel *franzos*.

Ual en quei grau semuossa la soluziun statala e constituziunala dil tut differenta en Svizra ed el cantun Grischun. La quadri- resp. trilinguitad ei

vegnida – per star tier quella metafra – screta tier nus sin la bandiera dall'entschatta enneu e vegn ludeivlamein punctuada el present pli e pli. Quei esser scret sin la bandiera ei igl emprem e buca il pli nunimpurtond senn digl art. 116 al. 1 dalla constituziun federala (CF) e digl art. 46 dalla constituziun cantunala dil Grischun, nua ch'ils quater resp. treis lungatgs ein renconuschi sco lungatgs naziunals resp. cantunals.

Senn programmatic

Quellas disposiziuns han sper lur cuntegn programmatic buca mo ina sempla muntada declaratorica. Ina lavur recenta sur dallas differentas formulaziuns dils artechels sur dils lungatgs ellas constituziuns dils stadi occidentals muossa, che quella disposiziun constituziunala han ina muntada simbolica cumparegliabla a quella d'uoppen e bandiera dil stadi ni dil himni naziunal u dalla fiasta naziunala. Sur la muntada da tals simbols el vargau en Svizra e tier nus Grischuns drov'ins buca piarder plaids ed aschia sundel jeu perschuadius, che la renconuschientscha dil tudestg, dil franzos, dil talian e dil romontsch sco lungatgs naziunals en nossa constituziun ei stada e resta da gronda impurtonza. Nies stadi constituziunal se presenta aschia cun in attribut pluriling, quei che facilitescha als burgheis plurilings da s'identificar cun el. Las minoritads anflan buca mo menziun, mobein fuorman ina part essenziala, gie – tenor la concepziun da nossa constituziun – schizun ina part indispensabla dil stadi. La plurilinguitad ei giuridicamein attribut da nies stadi constituziunal en semeglionta maniera sco quei che quel ei in stadi democratic e da dretg. Quei aspect special digl art. 116 dalla constituziun ei staus – sapientivamein ni buca, sa star aviert, – in impurtont funs sin il qual la libertad da lungatg ei vegnida formulada e quella sto era el futur vegnir interpretada ed applicada – sapientivamein – sin quei fundament. La plurilinguitad sco attribut da nies stadi constituziunal vul dir nuot auter, che la sperdita da quella e dalla pluriculturalitad muntass buca mo ina sperdita per la lingua e cultura pertuccada; ella midass il cuntrari il character da nies stadi.

Decisiuns dalla Dertgira federala

La Dertgira federala ha renconuschiu l'emprema gada igl onn 1965 la libertad da lungatg sco dretg constituziunal nunscret (decisiun Ecole

française). Quei dretg fundamental sereferescha en emprema lingia sin la lingua materna. En la pli nova giurisdicziun vegn quella buca capida en in senn stretg: Lungatg mumma ei il lungatg, il qual enzatgi discuora e scriva ed el qual enzatgi patratga. Lungatg matern el senn giuridic sa era in secund e tierz lungatg ch'ina persuna dominescha bein, esser, quei ch'ei impurtont per persunas bi- e plurilingas, sco la Dertgira federala ha decidu en sia sentenza Alvra da 1982, pertuccond in cass d'in vischin da Bivio. La giurisdicziun scarsa sur la libertad da lungatg lubescha buca da dir, tgei che quei dretg costituziunal nunscret – che duei denton vegnir fixaus el niev art. 116 – cumpeglia exactamein tut e tgei buca. Ils meinis che vegnan representai ella literatura giuridica, admettan unanimamein ch'ei selai basar pli bia pretensiuns sin quei dretg da libertad che quei ch'ei vegniu renconuschiu en las decisiuns Derungs e Brunner da 1974 e 1980 entras la Dertgira federala. Quei e las discussiuns en connex cun la revisiun digl art. 116 dalla costituziun federala vegn ad haver influenza sin novas decisiuns giudizialas. Era il character dubel – individualistic ed el senn da schurmetg per ina grupp linguistica – dalla libertad da lungatg menziunaus vegn a stuer vegnir risguardaus specialmein.

El suandont vi e stoi jeu perquei serestrenscher sin il cuntegn dalla libertad da lungatg arisguard damondas actualas che fatschantan nus Romontschs; el medem senn sai jeu era sefatschentar mo parzialmein cun las disposiziuns digl art. 116 en sia versiun vertenta e quella proponida dal Cussegl federal en siu messadi allas Combras federalas. Ei setracta pia buca da trer in facit, nua nus stein el dretg da lungatgs; per quei ei memia bia en moviment actualmein. Na, ei setracta d'empruar da rispunder singulas damondas. Il meini che jeu representel ei secapescha mo miu meini persunal e buca quel dalla Dertgira federala che ha aunc en negin grau priu posiziun tier las damondas, sin las qualas jeu vi entrar. Dil reminent setracta ei per la gronda part da damondas era buca delucidadas ella litteratura giuridica; pia, per aschi da dir da tiara nova ch'ei da perscrutar, quei che pretenda rispostas precautas e basegna senz'auter aunc ulteriuras ponderaziuns e discussiuns. Sche quellas vegnan enviadas cheutras, ei in intent da mias expectoraziuns gia contonschius.

Il Rumantsch Grischun ord vesta giuridica

Negin dubi che quei che fatschenta ils Romontschs actualmein il pli fetg ei il Rumantsch Grischun. Las damondas che sedrezzan al giurist ein cunzun las suandontas: Eis ei insumma legal, quei ch'ins fa cun quella

nova standardisaziun da nies lungatg? Violescha quei la libertad da lungatg? Stuess haver liug ina votaziun dil pievel? E.a.v.

Ei dat ellas tiaras digl occident – priu ora en in cert senn la Frontscha –, quei che jeu enconuschel, buca leschas che determinassen, tgei ch'ei la fuorma valeivla d'in lungatg, tgei sia grammatica, tgei sia ortografia ed auter pli. Quei ei surschau als linguists sco privats e la finala allas casas edituras che edeschan dicziunaris e grammaticas. Entras il stadi vegnan mieds d'instrucziun edi, elaborai denton era da privats senza instrucziuns davart dallas autoritads publicas sur dil cuntegn linguistic.

Per part ei quei auter tier nos vischins dalla Frontscha, che han tradiziunalmein en lur Académie française – nominada el temps vargau entras il retg e che ha oz il dretg da cooptaziun – ina istanza che veglia sur la purezia dil bien franzos; oz existan sper quella cussegls e cumissiuns statalas per la defensiun, la diffusiun e la terminologia dil lungatg franzos. Ils resultats dallas lavurs da quels gremis vegnan promulgai per decret dil Cau dalla Regenza, sco da cuort ina refuorma parziala dall'ortografia. In tal agir dil stadi ei segiramein buca quei che nus vesessen e giavischassen tier nus en Svizra. Era ella Frontscha muossa la practica, ch'ei regia buca ual fetg gronda capientscha per decrets sur dalla terminologia e da l'ortografia dil franzos, gie ch'els vegnan ignorai savens, essend propi ligionts en scadin cass mo per las autoritads publicas, per certs contracts e per tgi che retila subvenziuns. Schizun il dicziunari autoritativ dalla Académie française piarda – sco ei para – adina dapli sia muntada, per quei ch'ils privats ch'edeschan dicziunaris ageschan pli spert e dicteschan cheutras facticamein il svilup cunzun sil camp da neologissem.

Sco nus havein viu sa la Frontscha tuttavial buca valer sco il bien exempel sil camp dil dretg da lungatgs. En nossas relaziuns fuss ei dil tuttafatg buca imaginabel, ch'il stadi s'occupass el senn descet cun damondas linguisticas. Quei ei tier nus buca ina domena statala, mobein privata. Sch'il stadi s'engaschass cun leschas sin quei camp, setschentass immediat la damonda d'ina violaziun dalla libertad da lungatg. Cun dretg ein ins ella ductrina giuridica dil meini ch'il diever privat dil lungatg gauda in schurmetg absolut, essend ch'ei setracta cheu dil coc dalla libertad da lungatg nuntuccabel (schinumnada Kerngehaltsgarantie). S'empatschass il stadi dalla fuorma da lungatg fuss quei dretg nuntuccabel en scadin cass periclitaus.

Jeu mondel buc memia lunsch, sche jeu pretendel che *negin* giavischa, ch'il stadi ditgi, tgei che seigi il dretg e bien tudestg ni franzos u talian ni romontsch. Quei mass era encunter tutta tradiziun da nies stadi da dretg e liberal, che restrenscha la libertad dil burgheis mo nua ch'el sto.

Decisiun mo dils Romontschs

Quellas ponderaziuns meinan tier la conclusiun, ch'il stadi hagi buca da dir gie ni na tier il Rumantsch Grischun e ch'ei sappi consequentamein era buca dar ina votaziun dil pievel grischun ni svizzer cun la damonda: Rumantsch Grischun, gie ni na. Ei setracta d'ina nova fuorma standardisada dil romontsch sur la quala sulettamein nus Romontschs decidin, sche nus vulein acceptar e duvrar ella ni buc.

La cefra 10 dalla schinumnada Carta da Friburg, sin la quala vegn sereferiu en quei grau, postulescha che las autoritads publicas han negin dretg da decider sur «la presenza, il svilup, las fuormas e las reglas» d'in lungatg; ina excepziun vegn schau valer per «ina autoritad cumineivla, la quala fuss instituida persunter entras la totalitad dils autorisai». Sch'ins vul pia sebasar sin la Carta da Friburg, ch'ei essenzial ina declaronza programmatica en favur da minoritads linguisticas, elaborada e relaschada sin basa privata entras in institut concernent, lu sedat ord quella il cuntrari da quei ch'ei meinsvart vegniu pretendiu. Il stadi ha negin dretg da decider p.ex. sur dil svilup e dalla fuorma dil lungatg. Legitimai leutier ein perencunter secapescha ils carstgauns che appartegnan a quella minoritad ed els san far quei entras instituir ina autoritad cumineivla persunter; aschia secloma la cefra 10 citada expressivamein.

Quei resultat s'accorda era sulettamein cul principi dalla libertad da lungatg. Lezza di ch'ei sto esser lubiu ad ina cuminonza linguistica da sviluppar e midar sias fuormas linguisticas, quei che ei succediu els tschentaners e decennis vargai e vegn a succeder vinavon el futur, essend che veta ei svilup, e mo veta linguistica che lubescha in svilup, ei conforma al dretg fundamental dalla libertad da lungatg. Sco las standardisaziuns succedidas el vargau han buca caschunau difficultads arisguard il dretg human fundamental dalla libertad da lungatg, ei quei era buca il cass tier la novissima. Sch'ins less *scumandar* il Rumantsch Grischun, stuess vegnir discurriu d'ina violaziun dils dretgs humans fundamentals, buca denton sche nus Romontschs resp. nossa uniun tetgala per nus vul schaffir ed applicar quei niev lungatg da standard. – Per impedir che fauls meinis neschien, sto quei tuttina vegnir reteniu claramain.

Il détg conferma, che la Ligia Romontscha ei legitimada en tuts graus e fa nuot encunter il dretg, sch'ella persequitescha igl experiment che cuora actualmein cul Rumantsch Grischun. Ei sa denton setschentar la damonda con lunsch nossa uniun tetgala stuess slargar sia basa rappresentativa democratica, viu l'impurtonza dallas decisiuns che vegnan

aunc ad esser da prender en connex cul niev lungatg da standard; in punct gia ventilaus da ses organs sez. Ins sa era sedumandar, con lunsch ch'igl ei buca la via la pli democratica e rappresentativa da schar sesviluppar il diever dil lungatg unificau ella practica e da trer sin fundament da quellas experienzas las conclusiuns necessarias sur sia acceptanza. – Las davosas damondas ein buca en emprema lingia damondas giuridicas, mobein politicas e perquei vi jeu buca entrar pli lunsch sin quellas.

Igl ei vegniu insinuau ella discussiun ella pressa, la Confederaziun hagi negina basa legala per applicar il Rumantsch Grischun, sco quei ch'ella fetschi, essend ch'ei setracti d'in lungatg scaffius dalla Ligia Romontscha e cheutras sulettamein d'ina organisaziun privata. Sco jeu haiel explicau, ei ual il fatg, ch'ei setracta buca d'ina autoritad u d'in gremi statal sco iniziand, quei che fa il Rumantsch Grischun legals. Ei fuss dil pugn da vesta dalla libertad da lungatg mo problematic, sch'ina autoritad *statala* havess scaffiu il lungatg unificau e less octruar quel als Romontschs. Il fatg che ina uniun buca *statala* – e buca mo x ina, mobein l'organisaziun tetgala da nus Romontschs – ha schau elaborar ed emprova da propagar quel, ei caparra e tschontscha *per* e buca encunter sia legalitad.

La renconuschientscha statala d'in lungatg

Duas autras damondas che setschentan ein, tgei versiun ni tgei fuorma d'in lungatg ei renconuschida els artechels concernents, seigi quei igl art. 116 dalla constituziun federala ni 46 dalla cantunala? Tgei muntada ha quella renconuschientscha d'in lungatg entras il stadi insumma?

a) Sco lungatg naziunal

Sur l'impurtonza dalla renconuschientscha da quater lungatgs naziunals sco attribut pluriling da nies stadi constituziunal haiel jeu gia plidau.

Il senn programmatic che gl'art. 116 al. 1 dalla constituziun federala e gl'art. 46 dalla constituziun cantunala, che numnan ils lungatgs naziunals resp. dil cantun, han, ei ch'il stadi sedeclara prompts da sustener e promover las linguas renconuschidas. Suenter che la libertad da lungatg di, ch'il burgheis dueigi esser libers el diever dil lungatg e che ina gruppa linguistica duei saver decider sezza sur reglas, fuorma e svilup dil lungatg, ei da concluder, *ch'il stadi renconuscha ils lungatgs en la fuorma ch'els*

vegnan duvrai. Il stadi renconuscha secapescha buca in lungatg ella fuorma duvrada en temps vargai u forse cura la renconuschientscha ei succedida; il cuntrari, astgan per principi adina las fuormas ch'ei effectivamein en diever valer sco renconuschidas, san e vulan las autoritads statalas gie buca impedir il svilup dils lungatgs.

El messadi alla Assemblea federala sur dalla revisiun digl art. 116 dalla costituziun explichescha il Cussegl federal, la noziun «lungatg naziunal». Sut quella ei da capir «ils lungatgs discurri mintgamai el territori linguistic concernent en tuttas sias fuormas ed ella cumpeggia aschia d'ina vart ils lungatgs da scartira (Hochsprachen) ni standardisai, da l'autra vart denton era ils dialects».

Tut ils idioms romontschs

Per il Romontsch munta quei, che tut ses idioms e las fuormas dialectalas da quels ein renconuschi; pia schibein il ladin en sias differentas fuormas sco il sursilvan, sutsilvan, surmiran e medemamein fuormas dialectalas da quels. Era il Rumantsch Grischun sa principalmein – en scadin cass aschilunsch ch'el ei ni vegn a vegnir acceptaus dils Romontschs pertuccai – valer sco renconuschius sin plaun federal e cantunal, essend ch'igl art. 46 cantunal ha negina altra purtada ch'igl art. 116 federal. La renconuschientscha d'in lungatg astga buca vegnir mirada sco enzatgei static, che succeda en in cert mument e lai buca tier pli midadas. Muort il svilup che sedat naturalmein e ch'astga buca vegnir impediud, ei ual il cuntrari il cass. En la medema mesira sco l'acceptanza ed il diever dil Rumantsch Grischun creschan p.ex. – aschia san ina resumar empau simplifichond –, s'augmenta era sia renconuschientscha statala e cun quei il dretg dallas autoritads da duvra e sustener quel.

Ei setracta ord quels motivs egl essenzial buca d'ina damonda da dretg, mobein d'ina damonda politica, con lunsch las autoritads federalas e dil cantun Grischun dueigien ir cun il diever, il sustegn e la promoziun dil niev romontsch standardisau el stan actual dil process da sia acceptanza. Cheutier vi jeu buca s'exprimer. Dil pugn da vesta giuridic ei mo da constatar, che las autoritads publicas han en scadin cass il *dretg* da sustener e promover da lur vart il Rumantsch Grischun, aschilunsch ch'ei setracta bein d'ina via pusseivla per mantener il lungatg romontsch; gie quei ei la via che l'uniun tetgala dils Romontschs vul ir e la quala sto survegnir sustegn dallas autoritads federalas e cantunalas *avon* che meinis e giavischs da singuls privats u da singulas gruppas da Romontschs. Quei

sa bein strusch vegnir contestau ed ei denter auter ina consequenza dil character dubel dalla libertad da lungatg, che schurmegia buca mo il singul e ses giavischs pli u meins extravagants, mobein cunzun era mintgamai la grupp linguistica concernenta. Aschia sa ei sedar che meinis e prerogativas da singuls privats ston star anavos en favur digl interess predominant dall'entira cuminonza linguistica.

b) Sco lungatg ufficial

In secund aspect dalla renconuschientscha statala d'in lungatg ei quel dil fixar *la ni las* linguas ufficialas. Il messadi dil Cussegl federal gia citau ei medemamein cheu arisguard il tudestg, franzos e talian clars, era sche la remarca vegn fatga sulettamein en ina parentesa: lungatgs ufficials ein il tudestg, il franzos ed il talian «en lur fuormas standardisadas». Pia ei p.ex. il tudestg da scartira lungatg ufficial e buca ils dialects. Lingua ufficiala ei la fuorma standardisada d'in lungatg.

Pertuccond il romontsch che duei daventar en in niev art. 116 silmeins parzialmein lingua ufficiala dalla Confederaziun, cuntegn il messadi nuot *expressiv* sur la damonda, tgei romontsch duei esser il lungatg ufficial. En in auter liug dil messadi exprima il Cussegl federal denton la speranza ch'il Rumantsch Grischun possi vegnir acceptaus dils Romontschs.

Sulettamein in romontsch

Jeu creiel buca ch'ins astgi haver dubis surlunder, tgei che quei vul dir e tgei consequenzas quei ha, cunzun sch'ins risguarda las implicaziuns practicas: Sin plaun federal sa bein mo *in romontsch* e cun quei in niev romontsch standardisau – sco igl ei il cass tier ils auters lungatgs ufficials – esser il lungatg dallas autoritads federalas, q.v.d. quellas vegnan sulettamein a s'exprimer en *in romontsch*. Il dretg passiv dils Romontschs sin informaziuns da Berna vegn ad esser restrenschius sil Rumantsch Grischun. Aschilunsch ch'ei setracta dil dretg activ dil burgheis da s'exprimer en siu agen lungatg enviers las autoritads federalas, vegnan denton tuts idioms romontschs ad esser lungatgs ufficials – ed il Rumantsch Grischun, sch'ina persuna vul far diever da quel –. Quei ei mia oppiniun ed ina tesa, che jeu vi metter en discussiun ed approfondar enteifer la dieta da damaun «Romontsch egl avegnir». Igl ei legreivel che

nus essan – quei che jeu pos constatar – unanims e che era nossa Regenza grischuna ei digl avis da postular il romontsch sco lungatg uffical federal. Nus vegnin denton era a stuer anflar l'unitad arisguard il niev lungatg standardisau – silmeins en quei grau, q.v.d. sco lungatg dallas autoritads a Berna –, sche nus lein haver success.

Sin plaun cantunal grischun ei il romontsch – senza limitaziuns – lungatg uffical sin fundament digl art. 46 dalla constituziun cantunala. Arisguard tgei romontsch quei ei, vala en principi, en scadin cass viu a liunga vesta il medem sco allegau per la Confederaziun. Era sur quei denton pli bia, aschilunsch sco quei ei pusseivel, ellas discussiuns previdas per damaun.

Conclusiun

Concludend lessel aschunscher e punctuar che las tesas presentadas ein miu meini persunal e vegnan formuladas per metter sin via la discussiun necessaria, cunzun en vesta dallas tractativas vegnentas dallas Combras federalas sur la revisiun digl art. 116 dalla constituziun federala. Las discussiuns ch'ei da menar vinavon sur dil Rumantsch Grischun en particular, vegnan a stuer s'orientar vid quei ch'ei en favur dalla promoziun da nies Romontsch e tener en mira cunzun, co contonscher l'acceptanza necessaria per tuttas mesiras. Vegnan quellas discussiuns menadas vinavon objectivamein e precautamein, vegnin nus Romontschs ad anflar las sligiazziuns adequatas. Che quei seigi il cass ei miu fervent giavisch.

